

N. Jabborov

(Toshkent, O'zbekiston)

jabborov_n@navoiy-uni.uz

Ogahiy “Zubdatu-t-tavorix” asarining qo'lyozmalari va adabiy manba sifatidagi qimmatini

Abstrakt

Maqola o'zbek mumtoz adabiyotining atoqli namoyandasi Muhammad Rizo Ogahiyning “Zubdatu-t-tavorix” asari tadqiqiga bag'ishlangan. “Zubdatu-t-tavorix”ning Rossiya FA Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg bo'limida, S.Shchedrin nomidagi Davlat xalq kutubxonasida, O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan besh qo'lyozma nusxasi qiyosiy tahlil etilib, manbashunoslik nuqtayi nazaridan O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida saqlanayotgan 821 raqamli manba asar qo'lyozmalarining nisbatan mukammali ekanligi aniqlangan.

Maqolada, shuningdek, “Zubdatu-t-tavorix”ning yaratilish tarixi haqida ma'lumotlar berilgan. Mulla Olim Maxdum Hojining “Tarixi Turkiston”i bilan qiyosiy tadqiq qilish asosida asarning Xiva xonligi tarixiga oid ishonchli manba ekanligi isbotlangan.

Asarda keltirilgan she'rlar tahlili ham “Zubdatu-t-tavorix”ning adabiy manba ekanligini dalillashga xizmat qilgan. Jumladan, asarda qasida (6ta), masnaviy (70ta), g'azal (4ta), ruboiy (7ta), qit'a (10ta), ta'rix (4ta), fard (6ta) singari o'nga yaqin she'riy janr namunalari keltirilgani, she'rlar jami 1176 bayt (2352 misra)ni tashkil etishi aniqlangan. Ulardan eng ahamiyatlilari tahlil etilgan.

“Zubdatu-t-tavorix”da muallifning badiiy mahorati masalasi qasida va tarixlar tahlili asosida ko'rsatilgan. Mazkur she'riy janrlar namunalari, ularning poetikasi va vazn xususiyatlari tahlilida Shayx Ahmad Taroziyning “Fununu-l-balog'a” asaridagi nazariy fikrlarga tayanilgan.

Maqolaning xulosa qismida “Zubdatu-t-tavorix”ning adabiyot, tarix, etnografiya, toponimiya singari fan sohalariga bo'yicha ham noyob ma'lumotlar jamlangan manba ekani qayd etilgan.

Kalit soʻzlar: *adabiy manba, qoʻlyozma, badiiy-tarixiy nasr, sheʼriyat, janr, qasida, vazn, sajʼ, qiyosiy tahlil, badiiy mahorat.*

Muallif haqida: *Nurboy Jabborov* – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Jabborov, Nurboy. 2019. “Ogahiy “Zubdatu-t-tavorix” asarining qoʻlyozmalari va adabiy manba sifatidagi qimmatini”. *Oltin bitiglar* 3: 3—26.

Kirish

Muhammad Rizo Erniyozbek oʻgʻli Ogahiy (1809-1874) “Taʼvizu-l-oshiqin” (“Oshiqlar tumori”) nazmiy devoni bilan mumtoz sheʼriyatda Alisher Navoiyning munosib izdoshi ekanligi, oʻz taʼbiri bilan aytganda, “fasohat va balogʻat bobida nodir va soʻz rishtasigʻa maoniy javohirin nazm etarga qodir”ligini isbotladi. Kaykovus, Saʼdiy Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Nizomiy Ganjaviy, Husayn Voiz Koshifiy, Zayniddin Vosifiy singari buyuk mutafakkirlarning forstojik tilida ijod etilgan yigirmadan ortiq nodir asarlari tarjimasi orqali ona tilimizning ifoda imkoniyati nechogʻlik boy ekanligini amalda namoyon etdi. Bu ulugʻ mutafakkir nomi nainki mumtoz shoir va mahoratli mutarjim, shuning barobarida, XIX asr Xorazm kechmishiga doir nodir manbalar hisoblanmish memuar-qissalar — badiiy-tarixiy asarlar muallifi sifatida ham mashhur.

U XIX asr xorazmshohlar saltanati davri voqealariga bagʻishlangan besh memuar qissa yozdi. Ollohqulixon hukmfarmoligi davri (1825–1843) toʻgʻrisidagi “Riyozi-d-davla”, Rahimqulixon saltanati voqealari (1843–1846) tasvirlangan “Zubdatu-t-tavorix”, Muhammad Aminxon (1846–1854), Sayyid Abdullohxon (1854) va Qutlugʻmurodxon (1855) hukmronlik yillaridagi murakkab va ziddiyatli hodisalar haqidagi “Jomeʼu-l-voqeoti sultoniy”, Sayyid Muhammadxon zamoniga (1856–1865) doir “Gulshani davlat” hamda Muhammad Rahimxon soniy — Feruz davri (1865–1910) vasf etilgan “Shohidu-l-iqbol” kabi asarlar shular jumlasidandir. Bular qatoriga Shermuhammad Munis yoza boshlagan “Firdavsul-iqbol”ni davom ettirib, badiiy-tarixiy nasrning mukammal namunasi sifatida yakunlaganini ham qoʻshsak, Ogahiyning oʻzbek memuar-qissachiligi rivojiga qoʻshgan hissasi nechogʻlik ulkan ekanligi ayon boʻladi.

Ogahiyning adabiy-tarixiy asarlarini tarixiy manba sifatida tadqiq etgan rus olimi akademik V. V. Bartold shunday deb yozgan

edi: "Munis va Ogahiy tomonidan yaratilgan **adabiy-tarixiy asarlar** (ta'kid bizniki — N. J.) qanchalik kamchilikka ega bo'lmasinlar, tarixiy voqealarni bayon etish va ularda keltirilgan faktik materiallarning ko'pligi jihatidan bizgacha yetib kelgan Qo'qon va Buxoro xonliklari tarixi bo'yicha yozilgan hamma asarlarni o'zidan ancha orqada qoldiradi" [Bartold 1927, 113].

Olimning ayrim fikrlariga alohida e'tibor qaratish zurrati seziladi. Birinchidan, u Ogahiyning tarixiy mavzudagi asarlarini sof tarixiy asar sifatida talqin etishdan saqlanib, ularning adabiyotga daxldorligini e'tirof etgan. Olimning ularni **adabiy-tarixiy asarlar** deyishi buning tasdig'i. Ikkinchidan, bu turdagi asarlarda *tarixiy voqealarni bayon etish va ularda keltirilgan faktik materiallarning ko'pligi* masalasiga alohida urg'u berilgan. Binobarin, bu asarlarda tarixiy voqealar tasvirlangan va faktik materiallar ko'p bo'lsa ham, ularni *bayon etish* usuli adabiy ekanini alohida ta'kidlash zarur.

O'zbek va umuman sharq badiiy-tarixiy nasri Ogahiygacha ham ko'p asrlik taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Nosiriddin Rabg'uziy, Mirxond, Xondamir, Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Shermuhammad Munis kabi buyuk adiblar nasriy merosi buning dalilidir. Bu ulug' ijodkorlar qalamiga mansub "Qisasi Rabg'uziy", "Ravzatu-s-safo", "Makorimu-l-axloq", "Habibu-s-siyar", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Tarixi muluki Ajam", "Tarixi anbiyo va hukamo", "Boburnoma", "Firdavsul-iqbol" singari asarlar Ogahiyning badiiy-tarixiy nasri uchun o'ziga xos tajriba maktabi bo'lgan.

O'zbek badiiy-tarixiy nasri taraqqiyot bosqichlarini Ogahiyning "Shohidu-l-iqbol" asari misolida o'rgangan manbashunos Nafas Shodmonov jahon adabiyotida tarixiy nasr mualliflari badiiy adabiyot rivojida sezilarli ijobiy rol o'ynagani, yevropa adabiyotshunosligida antik tarixnavislik zamonaviy nasr uchun katta salmoqqa ega sujetlar, badiiy ishlangan obrazlar taqdim etish bilan birga uslubiy maktab rolini o'tagani haqida yozib, yunon tarixnavisi Plutarx, ingliz xronistlari R.Xolinshed, G.Xoll kabilarning merosi Shekspir, Russo va boshqa ko'plab adiblar ijodiga katta ta'sir o'tkazganini misol tariqasida keltiradi. Xitoy adibi Sim Syanning "Tarixiy bitiklar" ("Shi szi"), "Umr daftari" ("Lechjuan") kabi asarlari tarixnavislikninggina emas, balki kelajak adabiy nasrining taraqqiyoti tamoyillarini belgilashga xizmat qilgani, At-Tabariy va Ibn Xaldun merosi arab va ajam tarixnavislari uchun namuna bo'lganini ta'kidlaydi [Shodmonov 2009, 39–40].

Shu paytga qadar, asosan, tarixiy asarlar sifatida baholab kelingan Ogahiy badiiy-tarixiy nasrini maxsus o'rgangan akademik

V.Abdullayev bu asarlarni “tarixiy-badiiy proza” [Abdullayev 1967, 380] namunalari deb atasa, G‘ulom Karimov va Subutoy Dolimov ularning “badiiy-tarixiy asar tarzida qimmatli” [Karimov va Dolimov 1978, 16] ekanligini ta’kidlaydilar. Professor Najmiddin Komilov esa Ogahiyning tarjima asarlari tahlili misolida milliy adabiyotimiz tarixida yaratilgan “qissa hikoyalar (povest)” [Komilov 1999, 80] larga e’tibor qaratadi. Binobarin, Ogahiyning tarixiy mavzudagi barcha nasriy asarlari, jumladan, tadqiqotimiz manbasi bo‘lgan “Zubdatu-t-tavorix” (“Tarixlar sarasi”) ham birinchi navbatda badiiy, undan keyingina tarixiy asar hisoblanadi.

Muhim tarixiy ma’lumotlar berilgan bo‘lishiga qaramay, uslubi, janr xususiyatlari, ifoda tarzi va boshqa belgilariga ko‘ra “Zubdatu-t-tavorix”ni ham, Ogahiy badiiy-tarixiy nasrining boshqa namunalari ham tarixiy-ilmiy asarlar sifatida baholab bo‘lmaydi. Bu asarlarni adabiy manba sifatida o‘rganish esa adabiyotshunoslik hamda uning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lgan manbashunoslik va matnshunoslik uchun muhim ilmiy-nazariy xulosalar beradi.

Adabiyotlar sharhi

Ogahiy badiiy-tarixiy asarlari haqida amerikalik [Allworth 1964], rossiyalik [Bartold 1927; Tolstov 1948; Borovkov, 1951] mutaxassislar, shuningdek, o‘zbek olimlarining [G‘ulomov 1959; Yo‘ldoshev 1959; Munirov 1959; 1969; 2002; Jumaxo‘ja va Adizova 1995; Sultonova 2000; Shodmonov 2009] tadqiqotlari e‘lon qilingan. Biroq asar haqida maxsus tadqiqotlar yaratish dolzarb bo‘lib qolmoqda.

O‘tgan asrning yetmishinchi yillari oxirida G‘ulom Karimov va Subutoy Dolimov sa‘y-harakatlari bilan Ogahiy asarlarining olti jildligi nashr etildi. Badiiy-tarixiy asarlari jamlangan beshinchi jildda “Zubdatu-t-tavorix”dan” sarlavhasi ostida asardan kichik bir parcha e‘lon qilindi [Ogahiy 1978, 173-201]. Biroq Rahimqulixon saltanati davriga bag‘ishlangan bu asarning ilmiy izohlar bilan ta‘minlangan to‘liq matnini chop etish imkoni bo‘lgan emas. Tabiiyki, o‘sha kezlari asarning mukammal nashrini amalga oshirish to‘g‘risida orzu ham qilib bo‘lmas edi. Chunki badiiy-tarixiy nasrning bu yuksak namunasi mohiyatan o‘sha davrdagi hukmron mafkura siyosatiga, uning tutumiga tamomila zid edi. Unda tarixiy voqelik betakror badiiyat bilan tasvirlangan, hukmdor ajdodlarimizning “bosqinchiligi” emas, fazilatlarini xususida bahs yuritilgan edi.

Uzoq muddat “Zubdatu-t-tavorix” tadqiqotchilar nazaridan chetda qolib keldi. O‘tmish adabiy-tarixiy merosni o‘rganishga

bo'lgan ehtiyoj har qachongidan ham kuchaygan bugungi kunda zamondoshlarimiz, ayniqsa, yosh avlodni mazkur asarning asl mohiyatidan xabardor qilish zaruriyati tufayli 2009-yili asarning ilmiy izohlar bilan ta'minlangan nisbatan mukammal nashri amalga oshirildi [Ogahiy 2009]. 2016-yili asarning ilmiy-tanqidiy matni nashr qilindi [Agaxi 2016].

Tadqiqot usullari

Bugungi kunda soha bo'yicha dunyo olimlari erishgan ilmiy yutuqlarni o'zbek matnshunosligiga tatbiq etish dolzarb vazifalardandir. Tadqiqotni yozishda adabiy merosni o'rganishda sinalgan, katta samara berib kelayotgan qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik, tavsiflash usullaridan foydalanildi.

Asarning qo'lyozma manbalari

Bizgacha "Zubdatu-t-tavorix"ning olti qo'lyozma nusxasi yetib kelgan:

- 1) Sankt-Peterburgdagi Rossiya Milliy kutubxonasida (T.N.S./22);
- 2) Rossiya FA Sharq qo'lyozmalari instituti (Y/6/U);
- 3) Turkiya Istanbul universiteti nodir kitoblar kutubxonasida (TY/82)¹;
- 4) O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida (821/111, 5364/111; Hamid Sulaymonov fondi, 275/11) saqlanadi.

Asar ilmiy-tanqidiy matnini tuzgan Hilola Nazirovaning fikricha, T.N.S./22 raqamli qo'lyozma Ogahiyning o'z qo'li bilan ko'chirilgan dastxat nusxa. Olima bunga uch asos keltiradi: 1) qo'lyozmaning xati e'tiborli olimlar Ogahiy dastxati deya e'tirof etgan manbalardagi xat bilan aynan bir xil ekanligi; 2) qo'lyozmada Ogahiy dastxati bo'lgan boshqa manbalardagi kabi kolofon mavjud emasligi; 3) qo'lyozmaning kataloglarda Ogahiy dastxatlari sifatida tavsiflangan manbalar ichida saqlanayotganligi [Nazirova 2011, 53–54]. F. G'anixo'jayev ma'lumotlariga ko'ra, ulardan Ogahiy hayot paytida ko'chirilgani Rossiya FA Sharqshunoslik instituti Sankt-

---

¹ "Zubdatu-t-tavorix"ning 2009-yilgi nashrining so'zboshisida biz asarning besh qo'lyozma nusxasi borligi haqida yozganmiz. Asarning oltinchi – Turkiya Istanbul universiteti nodir kitoblar kutubxonasida TY/82 raqami bilan saqlanayotgan qo'lyozmasi haqida Hilola Nazirova tuzgan ilmiy-tanqidiy matn so'zboshisida ma'lumot berilgan. Qarang: Muxammad Riza Mirab Agaxi. Zubdat al-tavorix. Nauchno-kiriticheskiy tekst, vvedenie i primechanie sostavleni Xiloloy Nazirovov. Tashkent-Samarkand, 2016, str. 53.

Peterburg bo'limida Y/6/U (590 OV) raqami bilan saqlanayotgan qo'lyozmadir [G'anixo'jayev 1986, 26–27]. Hilola Nazirova Y/6/U raqamli qo'lyozma T. N. S./22 raqamli manbadan ko'chirilganiga jiddiy asoslar borligini ta'kidlaydi [Nazirova 2011, 64].

O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan 821 raqamli manba “Zubdatu-t-tavorix”ning mamlakatimizda saqlanayotgan qo'lyozmalari ichida nisbatan mukammali hisoblanadi. Qo'lyozmalarga doir ma'lumotlarning qiyosiy tahlili ham bu nusxaning ishonchli manba ekanligini tasdiqlaydi. Fathulla G'anixo'jayev tuzgan katalogda ko'rsatilishicha, Rossiya FA Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg filialida saqlanayotgan Y/6/U (590 OV) raqamli qo'lyozma

*Karaming tojidan sarafroz et,
Ravza ahli ichida mumtoz et, —*

bayti bilan yakunlangan¹.

O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutidagi 821 raqamli qo'lyozmaning oxirida esa mazkur baytdan so'ng quyidagi nasriy xotima berilgan: *Donish ahlining xotiri xatirlarig'a ma'lum bo'lsunkim, bu nusxayi muxtasar ta'lifi hazrat zillullohiy g'ufropanohiyning vafoti malomatsamotidin o'ttuz besh kun so'ng, sanayi hijriy ming ikki yuz oltmish ikkida yilon yili rabi' ul-avval oyining to'rtida, dushanba kuni ixtitom topdi. Sahv-u xato va nuqsonin ayb qilmay, ma'zur tutsunlar. Balki lutf-u karam ko'rguzub, isloh bersunlar. Iloho, Tangri taolo hammani maqosid husulidin komyob qilg'oy. Omin. Tammatu-l-kitob bi'avni-l-maliki-l-vahhob* (Bundan keyin qavs ichida faqat qo'lyozma sahifasi ko'rsatiladi) [Ogahiy 1881, O'zR FA SHI № 821, 435^a].

Mazkur nasriy xotimaning boshqa nusxalarda mavjud emasligi ham 821-raqamli qo'lyozmaning afzalligini ko'rsatadi. Qolaversa, “Zubdatu-t-tavorix”ning bu qo'lyozma nusxasi oqqa ko'chirilishi asar qahramoni Rahimqulixon hayot vaqtida deyarli yakunlangan. Yuqorida keltirilgan nasriy xotima shundan dalolat beradi.

Bundan tashqari, keltirilgan nasriy matndan keyingi: “1298 sana. Roqimi in kitob Mullo Muhammad Rizo ibn Muhammad Karim devon marhum, g'afarallohu zunubaha va satara uyubaha” degan qayd qo'lyozmaning ko'chirilgan yili haqidagi mavjud

---

¹ Olim ushbu ma'lumotni “Описание тюркских рукописей Института народов Азии [Том.I., 1965, стр. 111, оп. 102]” to'plamidagi qo'lyozmalar tavsifi asosida keltiradi.

ma'lumotga oydinlik kiritadi. Fathulla G'anixo'jaev tuzgan katalogda qo'lyozmaning ko'chirilgan yili 1289/1880 deb ko'rsatilgan. Asl manbadagi qo'lyozmani ko'chirgan kotib qaydiga ko'ra, bu sana 1298/1881-yil ekanligi ma'lum bo'ladi.

Qo'lyozma yupqa, novvotrang Qo'qon qog'oziga qora siyohda nasta'liq xatida yozilgan. Sarlavhalari qizil siyohda bitilgan. Matn mukammal. Qo'lyozma yaxshi saqlangan bo'lib, qora charm qoplangan naqshinkor karton bilan muqovalangan. 50 varaq (386-435a), 27x44.

"Zubdatu-t-tavorix"ning yaratilish tarixi

Asar muqaddimasida qayd etilishicha, "Zubdatu-t-tavorix"ning yaratilish tarixi quyidagicha bo'lgan: Muhammad Rizo Ogahiy Ollohqulixon hukmfarmoligi davriga bag'ishlangan "Riyozu-d-davla" memuar qissasini yakunlagach Rahimqulixonning "majlisi ishratparvar va suhbat kimyoasari"ga yetkazadi. Muarrix keyingi voqealar to'g'risida bunday yozadi: *...ul hazrat (Rahimqulixon – N. J.) haddin afzun istihzon ko'rguzub, anvo' lutf-u ehson bila ashboh va ajnosim arosida quyosh yanglig' sarafroz va mumtozlig' yetkurdi. Va yana haddan afzun iltifot ko'rguzub, guharbor tilin mundoq javharafshonliq'ga evurdikim, jahoni bebunyodning ayvoni xarobobodida iqomat masnadin solmoq, xususan, saltanat amri xatirin zimmayi himmatga olmoqdin g'araz uldururkim, kishidin zikri jamil yodgor qolsa. Bu muddao imorat va baqi'ot bino qilmoq bila dast bermas va avlod tanosuli va tavoludiga ham shomil ermas. Magar so'z avroqida boqiy qolgaykim, ango hodisoti jahon to'fonxezligi va tasrifoti zamon fitnaangezligidin osibi va tafriqa yetushmas.*

Nazm:

*Kishi necha imorat qilsa bunyod
Va yoki haddin afzun qo'ysa avlod,
Tutub bo'lmas birisidin baqo ko'z,
Qolur boqiy jahon ichra magar so'z.*

Bas, emdi sango lozim va tahattumdururkim, bizning ismi humoyun va alqobi maymun va vaqoye'i kasirul-badoyi'imizga mushtamil bir kitobi balog'atintisob murattab qilayik. Tokim, zikri jamil va vasfi jalilimiz zamon avroqida boqiy qolg'ay va jahon ahlin hayrat bahrig'a solg'ay. Chun bu iltifoti kasirul-barakot quyoshi ahvoli saodatmaoliyimig'a bir tavofkan bo'ldi. Ko'nglumga o'zga yanglig' quvvat va tab'imga haddin afzun safvat hosil bo'lub, "Al-ma'muru

ma'zur" fatvosi bila mundoq amri azimdin obod imtino' ko'rguza olmadim. Lojaram, farmoni lozimu-l-imtisol ijrosig'a dalir ishtig'ol ko'rguzdim.

Sharqda, jumladan, Turonzaminda hukmdorlarning so'zga ilohiy ne'matdek qarashlari odatiy hol. Yaxshi nom qoldirish ular hayotining asosiy dasturi hisoblangan. Xorazm xoni Rahimqulixonning "zikri jamil" va "vasfi jalil"ini "zamon avroqida boqiy qoldirish" va "jahon ahlin hayrat bahrig'a solish"dek xayrli niyat "Zubdatu-t-tavorix" asari yaratilishining asosiy sababidir. Ma'lum bo'ladiki, Ogahiy bu memuar qissani Rahimqulixon farmoniga binoan yozishga kirishgan.

Asarning tarkibiy tuzilishi va yondosh manbalar bilan qiyosi

"Zubdatu-t-tavorix" ikki qismdan iborat. Muarrrix qayd etganidek, asarning birinchi qismida Rahimqulixonning tavalludi, ilm o'rganish va harbiy mahorat egallash yo'lidagi sa'y-harakatlari, shuningdek, bo'lg'usi xonning Hazorasp hokimi sifatida olib borgan faoliyati sajli nasrda (nasri musajja'da) go'zal badiiy shaklda mufassal bayon qilinadi. Asarning ikkinchi qismi Rahimqulixonning saltanat taxtiga o'tirgan kundan vafotiga qadar sodir bo'lgan voqealar tasviriga bag'ishlangan.

Muallif Rahimqulixonning tavallud sanasi to'g'risida quyidagicha ma'lumot beradi: *...ul hazratning valodati lozimu-sh-sharofati jaddi buzurgvori sultoni firdavsmakon Muhammad Rahim bahodirxonning ayyomi xo'jastafarjomida sanayi hijriya ming ikki yuz yigirma to'qquzda (milodiy 1814 – N.J.), muvofiqi it yili, afzal avqotda, kamol soatda vuqu' topib, inoyati subhoni rahbarligi bila adam maskanidin vujud gulshanig'a qadamovar bo'ldi. Qadami yumnidin jahon mamoliki anvori saodatda navoyi masarrat bila to'ldi.*

Asar sajli nasrda bitilgan. Unda Rahimqulixon ezgu fazilatlar sohibi sifatida ulug'lanadi, uning ko'plab ilmlarni egallaganligi, fuqaro va raoyoga shafqat va marhamat, karam va saxovat ko'rsatishda tengsiz ekanligi vasf etiladi. Xiva xonlarining ma'rifatli bo'lganligi, adabiyot va san'at, ilm-u hunar rivojiga alohida e'tibor berganliklari e'tirof etilgan va ta'kidlash kerakki, bu singari tavsiflar tarixiy haqiqatga to'liq mutanosib bo'lmasligi ham mumkin. Biroq bir narsa aniqki, bu tavsiflar zamirida Ogahiyning odil shoh haqidagi orzu-ideallari ohorli poetik tashbihlar bilan ifodalangan.

Ogahiy Xivaxoni Rahimqulixonni "shahanshoi farxundaxislat, humoyun e'tiqod-u pok niyat" hukmdor sifatida madh etadi. Buni

"Hamisha komi mulk obod qilmak, adolatdin ulusni shod qilmak" – xonning hayotiy a'moli ekanligi bilan izohlaydi. Bunda ham Ogahiyning odil hukmdor haqidagi orzu-umidlari kuzatiladi.

Asarda Rahimqulixonning mazlumlarga yordam ko'rsatgani haqida bir qancha tarixiy faktlar keltirilgan. Bu faktlar ham shunchaki qayd qilingan emas, yuksak fasohat bilan tasvirlangan. Masalan, hijriy 1257- (milodiy 1843) yili Rahimqulixon otasi Ollohqulixonning farmoyishi bilan Eron yurishiga o'tlanadi. Ushbu safar asnosida Xurosonning Bodi anis muzofotiga qarashli Ko'shk va Qoratepa mavzellaridayashovchijamshidiya degan toifa aholisi Rahimqulixonga Hirot hokimi Shoh Komrondan shikoyat qiladilar. Ular shohning zulmi haddan oshgani, jamshidiya toifasining mollarini talon-toroj etib, ayollari va bolalarini qul qilib sotayotganini bildirib, xondan madad tilaydilar. Rahimqulixon Eron safarini qoldirib, jamshidiya toifasiga madad berishga qaror qiladi hamda o'n besh ming uylikdan ziyodaroq elatni Xurosondan Xorazm diyoriga ko'chirib keladi. Ogahiyning guvohlik berishicha, jamshidiya toifasi "kelturulg'ondin so'ng Qilich Niyozboy nahrining bir shu'basi kanorida Kuba tog'ining janubiy ostida ul tavoyifg'a maskan va mazori' tayin qilindi. Holo ulug' el va obodon yurt bo'lub o'lturubdurlar".

Turli tarixiy asarlarda bir-biriga zid fakt va ma'lumotlar, har xil ixtilofli fikrlar uchraydi. Ulug' ma'rifatparvar Mahmudxo'ja Behbudiyning: "Chunki hanuz Turkiston tarixi haqida yangi tadqiqot ila yozilgan, tartibli va istifodali mukammal bir asar vujudg'a kelgani yo'q" [Behbudiy 1999, 178] degan fikri bugungi kunda ham ahamiyatini yo'qotgan emas. Birgina misol, Mulla Olim Mahdum Hojining "Tarixi Turkiston" asarida Rahimqulixon haqida "... uch yil hukmronlik qilib, 1261-sanayi hijriy (milodiy 1845)da vafot qildi. Otasining asrida Bobojon to'ra demak ila nomzod bo'lub, xalq orasida javr-u zulm qilmak ila mashhur edi" deb ma'lumot beriladi [Mulla Olim Maxdum Hoji 1992, 128].

Ta'kidlash joizki, "Tarixi Turkiston" muallifi tomonidan keltirilgan dalillarning deyarli barchasi tarixiy haqiqatga zid. Vaholanki, Ogahiy Rahimqulixonning vafot yilini "tarixi hijriy ming ikki yuz oltmish ikkida yilon yili muharram ul-harom oyining o'n birida juma kuni" deb aniq ko'rsatadi. Zotan, u ushbu voqealarning jonli guvohi bo'lgan. Shuning uchun Ogahiy keltirgan fakt bu boradagi har qanday boshqa mulohazani rad etishga asos bo'la oladi. Bundan tashqari, "Zubdatu-t-tavorix"da bayon qilinishicha, Rahimqulixon emas, balki uning ukasi Muhammad Aminxon Bobojon to'ra nomi bilan mashhur bo'lgan.

Tarixga ibrat va tafakkur nazari bilan qaralsa, toj-taxt

uchun kurashlar natijasida necha-necha obod manzillarning xarob bo'lgani-yu el-ulus ahvoli og'irlashgani, taraqqiyot o'z o'rnini tanazzulga bo'shatib berganligini kuzatish mumkin. Lekin mo'tabar manbalarda zikr etilishicha, Turkiston tarixida himmati shohlikdanda baland hukmdorlar ko'p bo'lgan. "Zubdatu-t-tavorix"dagi fakt va dalillar Rahimqulixonning ham xuddi shunday hukmdorlar sirasiga kirishidan dalolat beradi.

Muallifning qayd etishicha, Olloqulixon vafot etganida uning kichik o'g'li Muhammad Aminxon Xivada bo'lgan. Otasi vafot etgach, Muhammad Aminxon o'sha paytda Xazorasp hokimi bo'lgan akasi Rahimqulixonga "otasi vafotining axbori va tez kelmagining asrori uchun qosidi sarsarmisol (chopar)ni jo'natadi. Rahimqulixon o'sha kuniyoq tezlik bilan Xivaga yetib keladi. Ta'ziya marosimi ado etilgach, barcha amirlar, ulamolar, shariat peshvolari "hazrat zillullohiy" — Rahimqulixon huzuriga yig'iladilar. Undan xorazmshohlik taxtini qabul etishini so'raydilar. Shunda Rahimqulixon shohlikka rag'batini yo'qligi, bu dunyoning o'zi bevafo ekanligi, shohlikning "no'shi bir bo'lsa, nishi ming, rohati bir bo'lsa, tashvishi ming" ekanligi haqida so'zlaydi. Ogahiy buni masnaviyda quyidagicha ta'sirchan ifodalagan:

*Necha ish haq-u necha nohaq bo'lur,
Bori hazrati Haqq'a mulhaq bo'lur.
Barisini shahdin qililg'ay savol,
Hamuldan ne bo'lg'ay ekan, shahga hol.
Agar podshohga budur mojaro —
Gado podshohdurki, oti gado.
Muningdek ul nav' ishni ahli uqul
Ne yanglig' malul o'lmay etgay qabul.*

Rahimqulixondan bu so'zni eshitgan majlis ahli "Ey maloyiksifat podshoh, sening shohlikka rag'bating yo'qligini bilamiz. Sening himmating shohlikdan ham oliy ekani bizga ma'lum", deya adolat bilan hukm yuritgan saltanat sohibini Olloh taolo o'z lutfi bilan ikki olamda shoh qilishi, "zuhd ahli toat bilan rutba topsa, shoh adolat vositasida undan ham o'tishi" haqida so'zlaydilar. Ular o'z fikrlariga bir soatlik adolat bir umrlik nafl ibodatdan afzal ekanligi haqida hadisi sharifni dalil sifatida keltirib, Rahimqulixonni shohlik taxtini qabul qilishga va adolatli siyosat yuritib, Tangri taoloning roziligini topishga da'vat etadilar.

Ogahiyning qayd qilishicha, *Chun arkoni davlat va umaroyi ziyshavkatning ilhoh va mubolag'asi had-du g'oyatdin o'tdi, lojaram,*

hazrat zillullohiy kamoli karamdin ul jamoaning royin sindurmay va siynayi iltimoslarig‘a dasti rad urmay, saltanat amri xatirin qabul etib, hamul kechakim, chahorshanba kuni erdi, namozi shom hangomi inqizo topgandin so‘ngkim, as‘ad soat va ashraf avqot erdi, saltanat avrangiga qadami muborakin yetkurub, xilofat tojin go‘shayi kulohiga urdi va xorazmshohlik niginin angushti iqtidorig‘a solib, jahonbonlig‘ zimmomin qabzayi ixtiyorig‘a oldi.

Rahimqulixon to‘g‘risidagi bu ta‘rif-u tavsiflar bugungi kitobxonga mubolag‘ali tuyulishi tabiiy. Lekin, Ogahiy ta‘rificha, “tab‘ig‘a borcha bilikni kashf qilgan, ko‘nglida Haq taolo ishqi jo‘sh urgan”, bu dunyoning foniyligini, imtihon dunyosi ekanligini yurakdan his etgan ma‘rifatli hukmdorning xuddi shunday yo‘l tutishi minba‘d taajjublanarli emas. Zero, Bayoniyning “Shajarayi Xorazmshohiy” asaridan olingan quyidagi iqtibos ham buni quvvatlaydi: *Chun Ollohqulixon ravohul olami baqo bo‘ldilar, ul hazrat (Rahimqulixon – N. J.) Hazoraspa erdilar. Muhammad Amin inoq kamoli mardonaliqdin oqosig‘a noma birla xabar yubordilarkim, tez kelsunlar, otamiz vafot topdilar. O‘zi ta‘ziya umurining tajhiz va saranjomig‘a ishtig‘ol ko‘rguzdi. Rahimquli to‘ra bu xabarni eshitib, darhol otlanib, yo‘lg‘a kirib, seshanba kuni peshin vaqtida Xivaqg‘a keldilar. Muhammad Amin inoq to‘ra tamomi shahzoda va bekozodalar va arkoni davlatlar va tamomi ulamolarning ijtimoi va ittifoqlari bila Rahimquli to‘rani ul majlisga chaqirib, xonlik taxtig‘a mindurdilar. Hamma muborakbodlik alolosin falak avjig‘a yetkurdilar* [Bayoniy, O‘zR FA ShI, qo‘lyozma № 9596, 312^a].

Tarixni o‘rganmoqdan murod — saboq. Hazrat Navoiy ta‘biri bilan aytganda, “Ne ishdin mamlakat obod, qayu ishdin ulus barbod bo‘lgan”ini tafakkur ko‘zguna ko‘rib, ibrat olingandagina murod hosil bo‘ladi. Badiiy-tarixiy asar sifatida “Zubdatu-t-tavorix”ning ahamiyati bu jihatdan ham katta. Asarda Xiva va Buxoro xonliklari o‘rtasidagi o‘zaro nizolar, qonli urushlar, ularning oqibatlar haqidagi haqqoniy ma‘lumotlar ta‘sirchan ifodalangan. Aksar fikrlar Qur‘oni karim oyatlari va hadislar bilan dalillangan. Iymonsizlik, fosiqlik, e‘tiqodsizlikning oqibati xorlik ekani tarixiy voqealarning badiiy talqini orqali aks ettirilgan.

Asarning adabiy manba sifatidagi qimmat

Asarda ko‘plab nazm namunolari keltirilgan. “Zubdatu-t-tavorix”dagi she‘riy janrlarni quyidagicha tasnif etish mumkin: qasidalar (6ta), masnaviylar (70ta), g‘azallar (4ta), ruboiylar (7ta), qit‘alar (10ta), ta‘rixlar (4ta), fardlar (6ta). Bundan tashqari, “nazm”

sarlavhasida 16ta she'r berilgan. Fardlar esa "bayt" sarlavhasi bilan kitobat etilgan. "Zubdatu-t-tavorix"dagi she'rlar jami 1176 bayt (2352 misra)ni tashkil etadi.

Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy "Fununu-l-balog'a" asarida yozishicha, she'r o'n qismga bo'linadi. "Bilgilkim, — deb yozadi olim, — majmuyi shuaro istilohinda she'rning aqsomi, ulkim mo'tabardur, o'n nav' kelibtur: qasida, g'azal, qit'a, ruboiy, masnaviy, tarji', musammat, mustazod, mutavval, fard" [Taroziy 1996, 32]. Olim ta'kidlagan she'r aqsomining o'ntasidan oltitasi mavjudligining o'ziyoq "Zubdatu-t-tavorix"ning adabiy manba sifatidagi ahamiyati nechog'lik katta ekanligini, filologik tadqiqotlar uchun boy material berishini tasdiqlaydi.

Asarda qasida janriga oid 6 she'r berilgan, ularning hajmi 227 bayt (454 misra)ni tashkil etadi. "Qasidaning aqalli yigirma yetti bo'lur yo andin o'ksukrak va aksari muayyan ermas, — deb yozadi Shayx Ahmad Taroziy. — Har necha qofiya dast bersa ayturlar va har ne maqsud bo'lsa bayong'a keltururlar" [Taroziy 1996, 32].

Shayx Taroziy qasida janriga xos to'rt xususiyatni alohida ta'kidlab ko'rsatadi. Birinchisi — husni matla', ya'ni qasidaning boshlanishi ma'no jihatidan mutlaqo qusursiz latif so'zlardan tashkil topgan bo'lishi kerak. Ikkinchisi — mamduh (maqtalguvchi)ning adl-u insofi ta'riflanishi zarur. Uchinchi — mamduhning shijoati, to'rtinchi — saxovati maqtalishi lozim. "Va bu to'rt xislatdin ortuq har nechakim sifat qilur, ixtiyor shoig'adur" [Taroziy 1996, 33].

"Zubdatu-t-tavorix"dagi barcha qasidalar ushbu janrning turkiy she'riyat nazariyotchisi zikr etgan talablariga to'liq javob beradi. Masalan, asardagi birinchi qasidaning ibtidosi "Fununu-l-balog'a"da aytilganidek, husni matla' san'atining betakror namunasi sanaladi:

*Shahyekim, ostoni ila topmish avj isti'lo,
Ki gardun yastonib tufroqig'a bir hovush adno [387^a].*

"Husni matla'"ni "husni ibtido" deb atagan Atoulloh Husayniyning yozishicha: *Ul andog'durkim, kalom boshinda nozikligu ravnollikta va alarning ziddi bo'lmish qattiqlig'u matonatta bir-biriga yaqin bo'lg'an xush-u latif lafzlardin pokiza, yoqimlig', mustahkam ibora tuzarlarkim, ma'no adosinda mutlaqan qusur bo'lmag'ay va tuzuk zehn andin maqsudg'a bot o'ta olg'ay, lafz-u ma'no orasinda munosabat rioya qilg'aylar, yaxshi ma'noni yengil alfoz bila yo aksincha ado qilmag'aylar, dag'i baytning ikki misrai yo nasrning ikki*

bo'lagi orasinda munosabat rioya qilg'aylarkim, latofatu balog'atta bir-biriga yaqin bo'lg'ay, biri a'lo-yu ikkshchisi adno bo'lmag'ay, ma'noning sog'lom bo'lmag'ig'a sa'y qilg'aylarkim, kelishmagan, qaroma-qarshi, yaramas, urfqa xilof va hokazo nimalardin sog'lam bo'lg'ay... [Husayniy 1981, 250-251].

Mazkur qasida matla'si ushbu nazariy qoidalarga har jihatdan muvofiq keladi. Taroziy ta'kidlagan ikkinchi xususiyat — mamduhning adl-u insofi vasf etilgan misralar ham Ogahiy qasidasida mavjud:

*Inod ahlig'a qahr, aftodalarg'a lutf ko'rguzsa,
Falak bo'lg'ay zamingir-u zamin bo'lg'ay falakfarso.
Bahori adli andoq fayz yetkurdi jahon ichra,
Ki bo'ldi arsayi olam ulusg'a jannatu-l-ma'vo.
Tutub ovozayi adliki yetti aflok ayvonin,
Malak taslimgo'y-u ham duogo'ydur hazrati Iso [387^{ab}].*

Uchinchisi – mazkur qasidada mamduhning shijoati ham teran ma'no va betakror badiiyat bilan ta'riflangan:

*Oning zoti humoyunini kilki kotibi qudrat
Yozib sohibqironlig' daftari unvonida tug'ro.
Zihi sohibqironikim, qiron xasm ahlig'a solib,
Sipohi qahri yetkurdi zalolat mulkiga yag'mo [387^b].*

To'rtinchi — qasidada xonning saxovati ham fasohat va balog'at bilan vasf etiladi. Qasidaning quyidagi misralari ham bu fikrni tasdiqlaydi:

*Xaloyiq naqd ehsonidin oldi komin andoqkim
Gadoyi benavo ahli g'anog'a qildi istig'no.
Ato-vu baxshishining xonidin mahzuz o'lub doim,
Duoyi davlatig'a ochdi til ham pir-u ham barno [387^b].*

Xonning mazkur to'rt fazilatini tavsiflash barobarida, Ogahiy mamduhning ilm-u fazilat bobida kamolga erishganini, "har fan ichra davron aro mumtoz-u mustasno" darajasiga erishganini quyidagicha ta'riflaydi:

*Kamoli borcha ilm-u fazl aro ul yerga yetmishdur,
Ki har fan ichradur davron aro mumtoz-u mustasno [387^b].*
Rahimqulixonning Xiva taxtiga kelishi tasodifiy emasligi,

uning ajdodlari “xorazmshohlik niginin angushti iqtidorlarida tutub kelgan”i ham qasidada alohida zikr etilgan: “Na tanho dahr favqida hasab birla nasabda ham, Sarosar xon-u xoqondur anga ajdod ila obo” [387^b].

Qasida aruzning hazaji musammani solim vaznida yozilgan, ruknlari quyidagicha:

*Janobi tuf / roqig‘a qo‘y / di boshin, bu / sharafdindur,
Mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun
V --- V --- V --- V ---*

*Bukim anjum / shahi charx uz / ra topmish po / yai a‘lo
Mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun
V --- V --- V --- V ---*

“Zubdatu-t-tavorix”da ta’rix janriga oid to’rtta she’r berilgan bo’lib, an’anaga ko’ra barchasi fors-tojik tilida. Ta’rixga doir nazariy adabiyotlarda ta’kidlanganidek, bu janr namunalari ikki usulda yoziladi: sarih va ta’miya. “Sarih” — ochiq, ravshan mazmunini bildirib, bu usulda bitilgan ta’rixlarda ko’zda tutilgan sana ochiq ifoda qilinadi. “Ta’miya” istilohi esa arabcha “a’mo” so’zidan olingan bo’lib, “berkitilgan, yashirilgan” demakdir. Asarda turli munosabat bilan keltirilgan to’rtala ta’rix ta’miya usulida ijod etilgan.

Ta’rixlardan dastlabkisi Xiva hukmdori Ollohqulixon farmoniga ko’ra shahzoda Rahimqulixonning harbiy yurishga otlanishi munosabati bilan yozilgan. Ushbu janrning betakror namunasi bo’lgan bu ta’rix Ogahiyning she’riyatdagi martabasi nechog’lik baland bo’lganiga yana bir dalildir. Ta’rixning ko’zda tutilgan sana berkitilgan so’nggi misralari quyidagicha:

*Soli ta’rix in azimatro,
Ogahiy just on xo‘jastashiyam.
Vey chu bigzashta az sari ihmol,
Azmi nusrat nishon namud raqam [394^a].*

Muallif so‘zlar zamiriga yashirgan sanani aniqlash uchun ta’rix moddasini topish talab etiladi. Ta’rix moddasi عزم نصرت نشان (“Azmi nusrat nishon”) jumlasiga berkitilgan. Abjad hisobiga ko’ra عزم نصرت نشان jumlasidagi ع “ayn” — 70, ز “ze” — 7, م “mim” — 40, ن “nun” — 50, ص “sod” — 90, ر “ro” — 200, ت “te” — 400, ن “nun” — 50, ش “shin” — 300, ا “alif” — 1, ن “nun” — 50 ga teng. Ma’lum

bo'ladiki, عزم نصرت نشان jumlasidagi harflarning abjad hisobidagi yig'indisi, "jumal"i — 1258. Ta'rix nihoyasidagi *Chun bu ta'rix adadda bir ziyoda erdi. Ta'miya ilmi bilan isqot qilildi* so'zlari asosida va *"Ihmol"ning «Sari»*, ya'ni boshlanishi "alif" abjad hisobi bo'yicha "1" ga teng ekanligi hisobga olinsa, 1258dan 1ni ayiramiz, hosil bo'lgan 1257 hijriy yil hisobi bo'yicha ushbu ta'rixda ko'zda tutilgan sanani anglatadi. Sinxron jadvalga ko'ra, hijriy 1257 sana milodiy 1841 yilga to'g'ri keladi.

"Zubdatu-t-tavorix"da keltirilgan ikkinchi ta'rix Xiva xoni Ollohqulixonning vafoti hamda uning o'rniga shahzoda Rahimqulixonning xon ko'tarilishi voqeasiga bag'ishlangan. Ushbu ta'rixda muallif so'zlar zamiriga berkitgan sana - ta'rix moddasi she'rning maqta'sida ifodalangan:

*Guftam zi sari adab guzashta,
Mah raftau, oftob omad [400^a].*

Ta'rix moddasi مه رفته افتاب امد ("Mah raftau oftob omad") so'zlari zamiriga yashiringan. Endi bu harflarning abjad hisobiga ko'ra qaysi raqamlarga to'g'ri kelishini aniqlaymiz: م "mim" — 40, ه "ho" — 5, ر "ro" — 200, ف "fa" — 80, ت "te" — 400, ه "ho" — 5, آ "alif" — 1, ف "fa" — 80, ت "te" — 400, ا "alif" — 1, ب "be" — 2, آ "alif" — 1, م "mim" — 40, د "dol" — 4. Ma'lum bo'ladiki, bu jumladagi harflarning abjad hisobiga ko'ra yig'indisi - 1259. Asarda muallif ta'rix matnidan so'ng keltirgan "Chun bu ta'rix adadi bir ziyoda erdi, ta'miya ilmi bilan isqot qilildi, ondoqkim, "Zi sari adab guzashta" iboratidin ma'lum bo'lur" izohiga ko'ra hamda "adab"ning "sari" — bosh harfi "alif" 1ga teng ekanligi hisobga olinsa, ishoraga binoan 1259 dan 1ni ayirish kerak bo'ladi. Natijada Ollohqulixonning vafoti va Rahimqulixonning xorazmshohlik taxtiga o'tirgan sana kelib chiqadi. Bu hijriy 1258, milodiy 1842/1843 yillardir. Ilmi bade' ustoz Atoulloh Husayniy "Ta'rixning husni lafzning muvofiqligi bila bo'lur", degani e'tiborga olinsa, aynan dunyodan ketish ma'nosidagi "rafta" so'zining qo'llanishi Ogahiy ta'rixining janr talabiga har jihatdan muvofiq ekanini ko'rsatadi.

"Zubdatu-t-tavorix", ta'kidlanganidek, yuksak badiiy mahorat bilan yozilgan. Asardagi voqea-hodisalar tasviri xoh nasrda, xoh nazmda bo'lsin, muallifning nuqtadonligi, yuksak fasohat sohibi ekanligi yaqqol seziladi. Asarda sifatlash, istiora, tashbih, mubolag'a, perifraza, takror singari badiiy tasvir vositalaridan mahorat bilan foydalanilgani, sajning deyarli barcha mashhur turlaridan (saj'i

mutarraf, saj'i mutavozin, saj'i mutavoziy) istifoda etilgani ham buning isbotidir.

Ogahiyning nasrda saj' qo'llash mahoratini quyidagi birgina misol tahlilida yaqqol ko'rish mymkin: "Ziyofat lavozimining intiyesi va aklu shurb marosimining inqizosidin so'ng hazrat xon mag'fur va hazrat zillullohiy savlati tamom va umaroyi sohib ehtirom bila otlanib, otchopar tamoshosig'a chiqtilar va qir ustida devnajod va sarsarnihod otlarni yorishturub, rustamquvvat va filhaybat pahlavonlarni kurash tutdurub, oti o'tgan sayislarni va harifin yiqitgan pahlavonlarni bayroq va jald u uchun xazinayi ehsondin nuqudi farovon in'om qilub, dunyodin mustag'niy etdilar". Ushbu iqtibosda yetti saj'lanuvchi qism majud: lavozim — marosim, intiho — inqizo, tamom — sohibehtirom, devnajod — sarsarnihod, rustamquvvat — filhaybat, ehson — farovon, chiqdilar — etdilar. Ularning birinchi va ikkinchi saj'lanuvchilari mutavoziy (ham vazn, ham qofiyada moslashuvchi); uchinchi, to'rtinchi, beshinchi va oltinchisi mutarraf (vaznda moslashmagan), yettinchisi esa mutavozindir (vaznda mos, qofiyada moslashmagan).

Saj' hosil qiluvchi so'zlar "fosila" deb ataladi. Har bir fosila o'zidan oldingi so'zlar birikmasi bilan saj'ning bir bo'lagini tashkil qiladi va "qarina" deb yuritiladi. Ogahiy nasrida saj'ning yuqorida bayon etilgan barcha shakliy sifatlarini ko'rish bilan birga, saj'lanuvchilarning o'ziga xos joylashuv o'rnini ham kuzatish mumkin. Yuqoridagi jumlada *lavozimi* fosilasidan oldingi qarina bir so'zdan iborat bo'lsa, unga saj'lanuvchi *marosimi* fosilasidan oldin to'rt so'z qo'llangan. Ba'zi saj'doshlar orasida esa qarina majud emas. Umuman, Ogahiy nasrida qo'llangan saj' ko'p jihati bilan mumtoz she'riyatga xos tarse' san'atini eslatadi.

"Zubdatu-t-tavorix"da tabiat tasviri bilan jamiyatdagi voqelik o'zaro uyg'un va mutanosib tasvirlanadi. Jumladan, Ogahiy birgina quyosh chiqish holatini asarning turli o'rinlarida turlicha, har safar bayon etilayotgan hodisaga muvofiq tarzda ifoda etadi. Masalan, bir joyda quyosh chiqish holatini "...oftobi jahontobning shahsuvori tezraftori mashriq marhalasidan chiqib, falak maydonining qat'ig'a javlon ko'rguzdi" tarzida tasvirlasa, boshqa bir o'rinda "quyosh xoqoni mashriq shabistonidin chiqib, falak maydonig'a nur yakronin surdi" shaklida, yana bir holatda esa "xurshidi jahontob jamshidi mashriq ishratxonasidin chiqib, falak saydgohi sori ravona bo'ldi" deya, har bir o'rinda "quyosh" so'ziga hikoya qilinmoqchi bo'lgan voqeaga mos, tamoman yangicha, ohorli ma'no yuklaydi. Binobarin, birinchi tasvirda Rahimqulixonning harbiy yurishga

otlangani to'g'risida so'zlanib, quyoshning chiqish holati ham *falak maydonining qat'iga javlon ko'rguzdi* tarzida shunga uyg'unlik kasb etadi. Ikkinchi tasvir *quyosh xoqoni mashriq shabistonidin chiqib, falak maydonig'a nur yakronin surdi* shaklida xon lashkarining fasod ahli ustiga yurish qilishi holatiga mutanosib bo'lsa, uchinchi tasvir xonning o'z a'yonlari bilan ovga jo'nayotgan holatiga mos (*xurshidi jahontob jamshidi mashriq ishratxonasidin chiqib, falak saydgohi sori ravona bo'ldi*).

Shu birgina misolning o'ziyoq ko'rsatib turibdiki, asarda tabiat tasviri bilan voqealar mohiyati ajib bir uyg'unlik kasb etgan va bu mutanosiblik ifodaning jozibadorligini, ta'sirchanligini oshirgan.

Asarning yana muhim bir jihati shundaki, undan Ogahiyning ayrim she'rlari yozilishi tarixi ham bayon etilgan. Jumladan,

*Iloho, to jahon-u onda to ahli jahon o'lg'ay,
Jahon farmondehi shahzodayi oliymakon o'lg'ay [394^b].*

matla'li g'azalning yozilish tarixi shahzoda Rahimqulixonning harbiy yurishi bilan bog'liq. Bu haqda muallif bunday yozadi: *Va hamul kun faqir duo tariqasi bila bir g'azal va hamul safar uchun bir ta'rix nazm silkig'a chekib, hazrati zillullohiyning suhbat kimyoxosiyatig'a daxil bo'lub, arzg'a yetkurdim va inoyoti podshohonag'a maxsus va in'omoti bekaronadin mahzuz bo'ldum. Va ul g'azal budururkim, mastur bo'lur [394^b].*

"Zubdatu-t-tavorix" Xiva xonlarining ilm-ma'rifat ahliga bo'lgan munosabatlarini o'rganish yuzasidan ham qimmatli manba. Masalan, asarda yana boshqa bir g'azalning yaratilish tarixi bilan bog'liq e'tiborga molik mulohazalar bayon etilgan. Ogahiyning yozishicha, Rahimqulixon "...aksar avqot ulamo va fuzalo va shuaro va zurafo bila hamsuhbat bo'lub, ul jamoani bag'oyat aziz va arjumand tutar erdi va xoni ehsonidin mahzuz va bahramand etar erdi. Va agar shuaroyi zamondin har kim bir qasida va yo bir g'azal va yo bir ruboiy o'z qudratig'a loyiq nazm silkig'a chekib, oning nazari anvori peshgohig'a yetkursa erdi, iltifot yuzidini tahsin va ofarin bila bashoshati tamom va masarrati molokalom marosimin zuhurg'a yetkurur erdi. Va oning silasig'a xazonayi ahsonidin nuqudi farovon in'om qilib, har nekim komi ersa, berur erdi" [389^b].

Tabiiyki, so'z ahliga bo'lgan bunday ehtirom XIX asr Xorazm adabiy muhitining yuksalishida alohida o'rin tutdi. Qolaversa, Ogahiy asarlari yozilishida ham ushbu muhitning o'ziga xos ta'siri bor. Bu haqda "Zubdat ut- tavorix"da yana quyidagilarni o'qish

mumkin: *Ul jamoadin faqirkim, aksar avqot ul hazratning majlisi sharifi mulozamatig'a yetib, tab'im natoyijidin har turluk qasida va g'azal va ruboiy... jilvagar bo'lsa erdi, raqam zevari bila orasta kilib, nazari saodatar mutolaasig'a yetkurur erdimkim, o'zgalardin ortuqroq iltifot va in'omot bila sarafroz bo'lub, fuzalo va shuaro orasida mumtozlig' topar erdim. Xususan, ul ovoni saodatnishonda ul hazrat midhatida bir g'azal va bir ruboiyning rango-rang gullarin xayol sarpanjasi bila maoniy gulshanidin terib, majlisi humoyuni bihishtnamunig'a tuhfa chekib, avotifi maxsusadin bahramand bo'lub, taxta-taxta choy, shabra-shabra qandolat in'omi bila shirinkomlig' topar erdim. Ul g'azal budururkim, bu mavrida tahrir topar [390^a].*

Shu tariqa

*Ul sarvari zamonki, buyukdur maqom ango,
Gardun qadi xam o'ldi qilib ehtirom ango —*

matla'li g'azalning yaratilish tarixi haqida mufassal ma'lumot berilgan.

Ilmiy tahlil natijalari, jumladan, asardagi nasriy matnning saj' asosiga qurilgani, umumsujetdan g'azal, qasida, masnaviy, ruboiy, qit'a, ta'rix, fard singari janrlarga mansub she'rlar o'rin olgani, aksar nazm namunalarining yozilish tarixiga doir qimmatli ma'lumotlar berilgani kabi xususiyatlar "Zubdatu-t-tavorix"ning adabiy qimmatini baland ekanini ko'rsatadi.

Yondosh fan sohalariga doir ma'lumotlar. "Zubdatu-t-tavorix" nafaqat adabiy manba, asardan Markaziy Osiyo geografiyasi, toponimiyasi haqida ham qimmatli ma'lumotlarni olish mumkin. Masalan, Kesik deb nomlangan joy haqida ijodkor bunday yozadi: *Kesik bir shu'baedurur, daryoi Jayhun shu'batidinkim, ko'hna Kotning sharqiy jonibidan daryodin ayrilib, g'arbiga o'tgandin so'ng yana daryog'a quyor va andin ko'b mazraalar suv ichadurur [407^b].*

Hazrat Vaysul-Qaraniy va Shayx Jalil ota kabi avliyullohlarning qadamgohlari bo'lgan Bodoy beshasi haqida Ogahiy quyidagicha ma'lumot beradi: *Bodoy bir beshaedururki, bag'oyat qalin va ziyoda vasi'durur. Hazrati qutbu-l-aqtob, afzalu-l-as'hob, zubdatu-l-komilin, umdatu-l-vosilin Vaysu-l-Qaraniy roziyallohu anhu va hazrati haqiqatpanoh, hidoyatdastgoh Shayx Jalil ota qaddasa sirrahuning qadamgohlari dog'i tog' bila daryo o'rtasida voqi'durur va kun chiqari Uyg'ur yeri va Andriy Chungulig'a yovuqdurur va kun botari haddi Qisnoqdurur [408^a].*

Adibning so'zlaridan ma'lum bo'ladiki, asarda endi boshqa bir

manzil — Qisnoq haqida so'z yuritiladi: *Qisnoq andoq yerdururkim, hazrat Shayx Jalil tog'i bila daryo yondashib, oralig'ida bir tor so'qmoq qolibdurur va suv tug'yon qilg'on vaqtlarda ondin mashaqqati tamom va su'ubati molokalom bila murur qilurlar. Bu jihatdin ul mavzeni Qisnoq derlar... Onda shikori anvo'iy va sibo'i asnofiy ko'b bo'lur* [408^a].

Ma'lum bo'ladiki, Ogahiy bu joyning toponimiyasi — nima uchun Qisnoq deb atalishi haqida ham qimmatli ma'lumotni keltirgan. Ov uchun juda qulay bo'lgan, go'zal tabiatli bu manzil muarrix-shoir ruhiyatiga kuchli ta'sir qiladi. Quyidagi masnaviyning ijod etilishi ana shu ta'sirlanish samarasi, deyish mumkin:

*Ajab beshaki, yo'q had-du kanori,
Sibo'-u jonvorlarning makoni.
Shajarlar onda bosh chekmish samog'a,
Borib ham reshasi taht as-sarog'a.
Qolinlig'din bo'lub bir-birga mahkam,
Arosidin o'ta olmas sabo ham...
Muayyan ba'zi yerda marg'zori,
Ko'ngullarda havosi xor-xori.
Shikor asnofi onda beshumora,
Qolur hayron kishi qilg'och nazora* [408].

Bu kabi ma'lumotlar "Zubdatu-t-tavorix"ning Markaziy Osiyo tarixi, geografiyasi, etnografiyasi va toponimiyasiga doir muhim faktlarga boy manba ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa

"Zubdatu-t-tavorix" qo'lyozma manbalarining qiyosiy tahlili Sankt-Peterburgdagi Rossiya Milliy kutubxonasida T.N.S./22 raqami bilan saqlanayotgan qo'lyozmaning Ogahiy qo'li bilan ko'chirilgan dasxat nusxa ekanligini tasdiqlaydi. Asarning undan keyingi eng mo'tabar manbasi O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan 821-raqamli qo'lyozmadir. Ushbu manbaning dasxat nusxadan ko'chirilgani ham bu fikrni tasdiqlaydi. Garchi sharqshunos Hilola Nazirova tomonidan asarning ilmiy-tanqidiy matni tayyorlangan bo'lsa-da, "Zubdatu-t-tavorix"ni adabiy va tarixiy manba sifatida mufassal o'rganish masalasi hanzu kun tartibida turibdi.

Sajli nasrda bitilgani, qasida, g'azal, masnaviy, ruboiy, qit'a, ta'rix, fard singari yetti janrga mansub qariyb 1200 bayt she'riy matn o'rin olgani, ishonchli tarixiy ma'lumotlar yuksak badiiyat bilan

tasvirlangani asarning adabiy manba sifatidagi qimmatini baland ekanligidan dalolat beradi. “Zubdatu-t-tavorix”da muallif ijodiy uslubi, nazm namunalari va asarning yaxlit poetik xususiyatlari, she’riy matnlarning janrlar kesimidagi tahlili hamda asar umumsyujetidagi o’rni, matndagi Qur’oni karim oyatlari va hadisi shariflarning asar kompozitsiyasida va muallif ijodiy niyati talqinida tutgan mavqeyi kabi ilmiy muammolar tadqiqi adabiyotshunoslik oldida turgan dolzarb vazifalardandir.

Bundan tashqari, asarning tarixiy manba sifatidagi qimmatini alohida tadqiqotlarga mavzu bo’la oladi. Ta’kidlash kerakki, “Zubdatu-t-tavorix”ning yondosh manbalar hamda Xiva xonligi tarixiga doir boshqa mualliflar asarlari bilan qiyosiy tahlilini amalga oshirish muhim ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Ushbu maqola yosh matnshunos va adabiyotshunoslarni Muhammad Rizo Ogahiyning “Zubdatu-t-tavorix” asari bo’yicha kelajakda olib boriladigan ilmiy izlanishlarga undashidan umidvormiz. Mo’jaz tadqiqotimizda asar adabiy-badiiy va tarixiy qimmatining eng muhim qirralari haqida fikr bildirildi, xolos. Asar tarixchi va adabiyotshunos olimlar tomonidan maxsus o’rganilishi, mazkur fan sohalarining ilmiy muammolari kechimida chuqur tadqiq qilinishi galdagi vazifalardandir.

Adabiyotlar

- Абдуллаев, Воҳид. 1967. *Ўзбек адабиёти тарихи*. Тошкент: Ўқитувчи.
- Агахи, Мухаммад Риза Мираб. 2016. *Зубдат ал-таворих (Научно-критический текст, введение и примечание составлены Хилолой Назировой)*. Ташкент-Самарканд.
- Баёний, Муҳаммад Юсуф. *Шажараи Хоразмиҳоҳий*. ЎзРФАШИ, қўлёзма, № 9596.
- Бартольд, Васили. 1927. *История культурной жизни Туркестана*. Ленинград: Изд-во Академии наук СССР.
- Беҳбудий, Маҳмудхўжа. 1999. *Танланган асарлар*. Тошкент: Маънавият.
- Edward, Allworth. 1964. “Uzbek literary politics”. *Publications in Near and Middle East studies, Columbia University, Series A: 366* <https://doi.org/10.1017/S0041977X00061115>
- Жумахўжа, Нусратулла, Адизова, Иқболлой. 1995. *Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдир*. Тошкент: Ўзбекистон.
- Йўлдошев, Муҳаммаджон. 1959. *Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши*. Тошкент: Ўздавнашр.
- Каримов, Фулом, Долимов, Субутой. 1978. *Огаҳий – тарихчи / Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик, V ж.* Тошкент: Адабиёт ва санъат.
- Комилов, Нажмиддин. 1999. *Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати*. Атоқли шоир, тарихнавис, таржимон (Огаҳий ҳақида мақолалар). Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Н. Жабборов, 37 – 48. Тошкент:

- Халқ мероси.
- Мулла Олим, Маҳдум Ҳожи. 1992. *Тарихи Туркистон*. Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳ муаллифлари Н. Абдулҳаким, Т. Алимардонов. Қарши: Насаф.
- Муниров, Қавомиддин. 1959. *Огаҳий. Илмий ва адабий фаолияти*. Тошкент: ЎзФА нашриёти.
- Муниров, Қавомиддин. 1969. *Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари*. Тошкент: Фан.
- Муниров, Қавомиддин. 2002. *Хоразмда тарихнавислик (XVII – XIX ва XX аср бошлари)*. Тошкент: Адабиёт ва санъат.
- Назирова, Хилола. 2016. *Введение. Зубдат ал-таворих* (Научно-критический текст, введение и примечание), 37-69. Ташкент-Самарканд.
- Ғанихўжаев, Фатхулла. 1986. *Огаҳий асарлари тавсифи (каталог)*. Тошкент: ЎзР ФА Қўлёзмалар институти.
- Огаҳий, Муҳаммад Ризо мироб Эрнийезбек ўғли. 1978. *Асарлар. VI жилдлик. V жилд*. 173-201. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
- Огаҳий, Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли. 2009. *Зубдату-т-таворих* (Нашрга тайёрловчи, тадқиқот, луғат, илмий изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Н.Жабборов). Тошкент: Ўзбекистон.
- Очерки по истории Средней Азии*. 1951. Под ред. А. К. Боровкова. Москва: Издательство Восточной литературы.
- Султонова, Қумрихон. 2000. *Огаҳийнинг "Гулишани давлат" асари адабий манба сифатида*. Фил.фан.номз. дисс... Тошкент.
- Тарозий, Шайх Аҳмад ибн Худойдод. 1996. *Фунуну-л-балоға*. Тошкент: Хазина.
- Толстов, Сергей. 1948. *Древний Хорезм*. Москва: МГУ.
- Толстов, Сергей. 1948. *По следам древнехорезмской цивилизации*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.
- Шодмонов, Нафас. 2009. *"Шоҳиду-л-иқбол"нинг ўзбек бадиий-тарихий насри тараққиётидаги ўрни, манбалари ва матний тадқиқи*. Фил.фан.док-ри дисс... Тошкент.
- Ғуломов, Яхё. 1959. *Хоразмнинг суғорилиш тарихи (қадимги замонлардан ҳозиргача)*. Тошкент: Фан.
- Ҳусайний, Атоуллоҳ. 1981. *Бадойиғу-с-санойиғ*. Алибек Рустамий таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат.

N. Jabborov

(Tashkent, Uzbekistan)

jabborov_n@navoiy-uni.uz

The Manuscripts of Ogahiy's Work Titled "Zubdatu-t-tavarikh" and its Value in the Capacity of a Literary Source

Abstract

The article is devoted to the study of the book "Zubdatu-t-tavorih" by a bright representative of classical Uzbek literature Muhammad Rizo Ogahiy. As result of a comparative analysis of five copies of "Zubdatu-t-tavorih" kept at Saint-Petersburg department of Oriental studies institute of Academy of Sciences of Russia, State library named after S. Shedrin, Oriental studies institute named after Abu Rayhan Beruniy of the Academy of Sciences of Uzbekistan, it was found out that the copy number 821 kept at the treasury of Oriental studies institute named after Abu Rayhan Beruniy of the Academy of Sciences of Uzbekistan is the best among all aforementioned copies of the manuscript.

The article covers the history of the creation of "Zubdatu-t-tavorih". On the basis of comparative analyzing this book with "Tarihi Turkiston" (History of Turkistan) it was proven that "Zubdatu-t-tavorih" is a reliable source on the history of Khiva khanate.

The analysis of the samples of verses from the book was used to ground that "Zubdatu-t-tavorih" was a literary source. For example it contains such samples of poetic genres as qasida (odes) (6), masnaviys (70), ghazels (4), rubayis (7), qit'as (10), ta'rix (4), fard (6). Totally the book consists of 1176 verses (2352 lines) of poetic text. Most significant of them were analyzed.

Poetic skills of the author of "Zubdatu-t-tavorih" was demonstrated through the analysis of qasidas and ta'rix. The analysis of the samples of the abovementioned genres, their poetics and rhythmic properties were relied on theoretical ideas put forward in "Funun-ul-balogha" by Shekh Ahmad Tarozi.

At the conclusion part of the article, the author was able to prove that this book is a source of rare information on such sciences as history, ethnography, toponomy, and others.

Key words: *literary source, manuscript, artistic-historic prose, poetry, genre, ode, poetic meter, artistics, comparative analysis, artistic skills.*

About the author: *Nurboy Jabborov* – Doctor of Sciences in Phology, Professor, Tashkent State university of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo'i.

Recommended citation: Jabborov, Nurboy. 2019. "The Manu-

scripts of Ogahiy’s Work Titled “Zubdatu-t- tavarikh” and its Value in the Capacity of a Literary Source”. *Golden scripts* 3: 3—26.

References

- Abdullaev, Vohid. 1967. *O‘zbek adabiyoti tarixi*. Toshkent: O‘qituvchi.
- Agaxi, Muxammad Riza Mirab. 2016. *Zubdat al-tavorix (Nauchno-kriticheskiy tekst, vvedenie i primechanie sostavleni Xiloloy Nazirovov)*. Tashkent-Samarkand.
- Bayoniy, Muhammad Yusuf. *Shajarai Xorazmshohiy*. O‘zRFASHI, qo‘lyozma, № 9596.
- Bartold, Vasili. 1927. *Istoriya kulturnoy jizni Turkestana*. Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR.
- Behbudiy, Mahmudxo‘ja. 1999. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Ma’naviyat.
- Edward, Allworth. 1964. “Uzbek literary politics”. *Publications in Near and Middle East studies, Columbia University, Series A: 366* <https://doi.org/10.1017/S0041977X00061115>
- Jumaxo‘ja, Nusratulla, Adizova, Iqboloy. 1995. *So‘zdin baqoliroq yodgor yo‘qdir*. Toshkent: O‘zbekiston.
- Yo‘ldoshev, Muhammadjon. 1959. *Xiva xonligida feodal yer egaligi va davlat tuzilishi*. Toshkent: O‘zdavnashr.
- Karimov, G‘ulom, Dolimov, Subutoy. 1978. *Ogahiy – tarixchi / Ogahiy*. Asarlar. VI jildlik, V j. Toshkent: Adabiyot va san‘at.
- Komilov, Najmiddin. 1999. *Ogahiyning tarjimonlik mahorati*. Atoqli shoir, tarixnavis, tarjimon (Ogahiy haqida maqolalar). To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi N. Jabborov, 37 – 48. Toshkent: Xalq merosi.
- Mulla Olim, Mahdum Hoji. 1992. *Tarixi Turkiston*. Nashrga tayyorlovchilar, so‘zboshi va izoh mualliflari N. Abdulhakim, T. Alimardonov. Qarshi: Nasaf.
- Munirov, Qavomiddin. 1959. *Ogahiy. Ilmiy va adabiy faoliyati*. Toshkent: O‘zFA nashriyoti.
- Munirov, Qavomiddin. 1969. *Munis, Ogahiy va Bayoniyning tarixiy asarlari*. Toshkent: Fan.
- Munirov, Qavomiddin. 2002. *Xorazmda tarixnavislik (XVII – XIX va XX asr boshlari)*. Toshkent: Adabiyot va san‘at.
- Nazirova, Xilola. 2016. *Vvedenie. Zubdat al-tavorix (Nauchno-kriticheskiy tekst, vvedenie i primechanie)*, 37-69. Tashkent-Samarkand.
- G‘anixo‘jaev, Fathulla. 1986. *Ogahiy asarlari tavsifi (katalog)*. Toshkent: O‘zR FA Qo‘lyozmalar instituti.
- Ogahiy, Muhammad Rizo mirob Erniyozbek o‘g‘li. 1978. *Asarlar. VI jildlik. V jild*. 173-201. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti.
- Ogahiy, Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li. 2009. *Zubdatu-t-tavorix* (Nashrga tayyorlovchi, tadqiqot, lug‘at, ilmiy izoh va ko‘rsatkichlar muallifi N.Jabborov). Toshkent: O‘zbekiston.
- Ocherki po istorii Sredney Azii*. 1951. Pod red. A. K. Borovkova. Moskva: Izdatelstvo Vostochnoy literaturi.

- Sultonova, Qumrixon. 2000. *Ogahiyning "Gulshani davlat" asari adabiy manba sifatida*. Fil.fan.nomz. diss... . Toshkent.
- Taroziy, Shayx Ahmad ibn Xudoydod. 1996. *Fununu-l-balog'a*. Toshkent: Xazina.
- Tolstov, Sergey. 1948. *Drevniy Xorezm*. Moskva: MGU.
- Tolstov, Sergey. 1948. *Po sledam drevnexorezmskoy sivilizatsii*. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Shodmonov, Nafas. 2009. *"Shohidu-l-iqbol"ning o'zbek badiiy-tarixiy nasri taraqqiyotidagi o'rni, manbalari va matniy tadqiqi*. Fil.fan.dok-ri diss... Toshkent.
- G'ulomov, Yahyo. 1959. *Xorazmning sug'orilish tarixi (qadimgi zamonlardan hozirgacha)*. Toshkent: Fan.
- Husayniy, Atoullloh. 1981. *Badoyi'u-s-sanoyi'*. Alibek Rustamiy tarjimasi. Toshkent: Adabiyot va san'at.